

УДК 159.9 – 057.86 (378)

Н. Іванова, д-р психол. наук, проф.
Національна академія Служби безпеки України, Київ, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ

Розкриваються ретроспективні аспекти проблеми психологічних основ професійної підготовки особистості. Наводяться основні етапи дослідження цієї проблематики, визначається поняття та зміст психологічних засад підготовки фахівців.

Ключові слова: психологічні основи, підготовка фахівців, професійне навчання, психологічні характеристики, діяльність.

Постановка проблеми. Становлення особистості професіонала, формування необхідних професійних якостей, професійного мислення є досить складним, багатограним і тривалим: починається із моменту виникнення бажання освоїти професію й продовжується підготовкою до неї. Дослідження психологічних основ професійної підготовки має не просту, своєрідну історію, оскільки цю важливу складову підготовки розглядали в аспекті психології, педагогіки, методики вивчення окремих наук, інколи намагались виокремити й розглянути ізольовано окремі психологічні аспекти підготовки. Робота завжди пов'язана із розв'язанням значної кількості професійних завдань, успішно вирішувати які в сучасних умовах інформаційно насиченого й досить мінливого соціуму можуть фахівці, які мають не тільки систему необхідних знань, вмінь та навичок, а й розвинені психологічні характеристики, які відповідають фаховим вимогам. Зазначене зумовлює необхідність розробки психологічних засад фахової підготовки, що стане основою запровадження інноваційних освітніх механізмів формування професіонала.

Щоб досягти позитивних зрушень у вирішенні цього складного й нагального завдання, слід, передусім, об'єктивно оцінити накопичений досвід щодо психологічних основ професійної підготовки фахівців різних галузей та визначитись.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На важливості впровадження психологічних знань у практику професійної підготовки фахівців наголошували у своїх працях вітчизняні та зарубіжні науковці. Безпосередньо

досліджували психологічні основи підготовки фахівців різних галузей до професійної діяльності І. Вітенко, Л. Захарова, Р. Макаров, І. Малоপুরін, З. Решетова, В. Чирков та ін. Разом з тим, недостатня розробленість зазначеної проблематики, її важливість, що впливає з вимог сьогодення, відсутність комплексних досліджень зумовили актуальність зазначеної проблематики.

Мета статті – проаналізувати історію та сучасний стан дослідження проблематики психологічних основ професійної підготовки фахівців, визначити зміст психологічних засад цієї підготовки.

Викладення основного матеріалу дослідження.

На різних етапах розвитку психологічної науки формувались теоретичні засади психологічних основ професійної підготовки фахівців відповідних галузей. Виходячи з історичного аналізу впровадження психологічних знань у процес професійної підготовки, визначимо етапи дослідження психологічних основ підготовки особистості до професійної діяльності. За основу взято найбільш вдалу, що зустрічається в науковій літературі, періодизацію, запропоновану З. Решетовою у 1985 р., яка назвала три періоди: "психотехнічний" – датується 1920–1930 рр.; з кінця 1930-х – до середини 1950-х рр. – "дослідження професійної майстерності"; 50–70 рр. – розвиток уявлень про фізіологічні механізми, що лежать в основі психічних процесів, та нове розуміння психіки, її функцій та ролі в діяльності [8, с. 9–31]. Щоб простежити динаміку, розвиток психологічного напрямку в підготовці фахівців та визначити передумови його сучасного вдосконалення, на основі аналізу літератури, доповнимо наявну

періодизацію фактами психологічної науки, систематизуємо в певні історичні етапи й охарактеризуємо їх.

Перший етап – 1920–1930 рр. – початок вивчення психологічних проблем професійного навчання в рамках психотехніки, яка охоплювала такі проблеми: професійного відбору, консультування та навчання; запобігання професійному стомленню, травмам на виробництві; визначення та діагностика професійно важливих особистісних властивостей.

До того ж, у 1921 р. лікар і психолог С. Мінц створює лабораторію для вивчення психологічних особливостей праці пілотів, їх індивідуальних професійних якостей. За результатами його досліджень визначено, що 90 % катастроф трапилося внаслідок "особистісного" фактору [5, с. 33]. Ф. Баумгартен, Д. Древер досліджували питання професійної придатності особистості.

На початку 1930-х р. проблему взаємозв'язку навчання і розвитку вперше сформулював Л. Виготський. Він обґрунтував провідну роль навчання в розвитку, вважаючи, що навчання має йому передувати. Разом із тим, зазначав, що розвиток впливає на навчання, оскільки має особливі закономірності. У своїх роботах він критикував два протилежні напрями, які на той час існували в психології: ототожнення навчання з розвитком (Е. Торндайк) і розгляд розвитку окремо від навчання (Ж. Піаже). Особливе значення в цей період мали також праці А. Гастаєва, С. Рубіншейна, А. Леонтьєва, Н. Бернштейна.

Отже, під час першого етапу здійснювалося вирішення психологічних проблем психотехнічно-розвивального характеру. Відповідно, він має називатися психотехнічно-розвивальним.

Другий етап – припадає на 1940–середину 1970-х рр. і вирізняється дослідженням психологічних аспектів навчання та професійної майстерності. Науковці віддавали перевагу виявленню закономірностей формування й удосконалення професійних умінь і навичок, формування професійних здібностей, розробці психологічних питань політехнічного навчання та ін.

Психологічні аспекти навчання в 1940-х роках минулого століття досліджували відомі науковці Б. Ананьєв, Л. Божович, В. Чербишева починає аналізувати зміст і форми виробничого навчання та впливу результатів діяльності на самооцінку. Е. Гур'янов та Л. Шварц вивчали динаміку формування навичок, Д. Ельконін досліджував зміни формування навичок в різних умовах та характер мотивів, В. Суворов – усвідомлення помилок та характер труднощів, що виникають, а їх індивідуальні особливості вивчала Т. Боркова. Роль самоконтролю в процесі навчання досліджував М. Кувшинов. Проблеми впливу професійної діяльності на особистість та її активність вивчали С. Архангельський, М. Берштейн. Необхідність впровадження психологічних знань все гостріше стали відчувати науковці й намагалися знайти раціональні способи поєднання педагогічного процесу й психологічних здобутків. Крім того, чільне місце у дослідженнях стали посідати й проблеми співвідношення психологічних характеристик особистості та вимог діяльності, оптимізації підготовки особистості до професії.

Вже у 1960-х рр. почалося вивчення "програмованого навчання" (П. Гальперін, О. Леонтьєв, В. Давидов, Н. Тализіна), професійної придатності та способів її визначення через призму діяльності операторів (Л. Ганюшкін, К. Гуревич, В. Матвеев). Розробляючи діяльнісний підхід у психології, С. Рубінштейн акцентував увагу на необхідності вивчення особистості у процесі її навчання, діяльності. Б. Теплов розробив

психологічну концепцію здібностей й продемонстрував способи її емпіричного аналізу у конкретних видах діяльності, а Б. Ананьєв досліджував взаємозв'язок здібностей з обдарованістю.

Загалом інтенсивні дослідження вітчизняних психологів на цьому етапі сприяли вирішенню таких завдань, як визначення умов, за яких навчання стає розвивальним, визначення конкретних форм навчання, що дозволяють підвищити розумовий розвиток. При цьому виникло кілька напрямів успішного навчання. За першим напрямом вирішальне значення надавалося змісту освіти (Д. Ельконін, В. Давидов), за другим – удосконаленню методів навчання (Л. Знаков), за третім – зміні способів розумової діяльності (Н. Менчинська, Д. Богоявленський, О. Кабанова-Меллер) [4, с. 286].

Другий етап доповнив перший науковими розробками щодо психологічних умов та форм підготовки фахівців, що сприяє їх розвитку та професійній майстерності. Відповідно його назвали етапом "психологічних аспектів професійної підготовки та майстерності".

Наступною сходинкою став *третій етап* – кінець 1970–середину 1980 рр., який розпочався розвитком уявлень про фізіологічні механізми, що лежать в основі психічних процесів, та нове розуміння психіки, її функцій та ролі в діяльності. Свій науковий пошук продовжували активно здійснювати С. Рубінштейн, П. Гальперін, А. Запорожець, А. Леонтьєв, Д. Ельконін, базуючись на вченні І. Павлова. Вони вивчали орієнтовану діяльність, тобто діяльність, що формує психічний образ.

Пошук нових форм, методів, моделей підготовки, що дозволили б підвищити її ефективність, сприяв тому, що у 1970 рр. стала приділятися значна увага питанням педагогічної психології: досліджували формування професійних умінь, політехнічних знань та навичок, технічного мислення, теоретичних форм мислення; розробляли методи "проблемного навчання", "поетапного формування розумових дій". Найвагомішими науковими здобутками того часу були роботи С. Архангельського та С. Зінов'єва, у яких автори ґрунтовно проаналізували навчальний процес і заклали психологічні основи розв'язання проблеми оновлення вищої школи. О. Конопкін, Г. Пригін досліджували зв'язок успішності студентів з індивідуально-типологічними особливостями їх саморегуляції. Розроблювалися психологічні основи забезпечення бойової готовності військових підрозділів через виділення психологічних аспектів в структурі бойової готовності та особистісних і соціально-психологічних її характеристик.

Разом із тим, вносяться нові ідеї щодо розвитку особистості в діяльності. Як зазначала К. Абульханова-Славська [1], основне положення про прояви і розвиток особистості в діяльності, висунуте С. Рубінштейном, зберігає принципове методологічне значення. Але на теоретичному рівні Л. Анциферовою вноситься обмеження, пов'язане із конкретним і оптимальним для розвитку особистості її співвідношенням із діяльністю. Зазначено, що не будь-яка діяльність розвиває особистість і не будь-який розвиток здібностей рівнозначний розвитку особистості [3]. Б. Ананьєв, намагаючись довести науковцям необхідність урахування у підготовці та діяльності індивідуальних характеристик, зазначав, що пролема людини стає загальною для всієї науки в цілому; спостерігається тенденція до об'єднання різних наук, аспектів і методів дослідження людини в комплексні системи, до побудови синтетичних характеристик людського розвитку [2, с. 6]. У цей же період він приділив зна-

чну увагу розробці методів психологічної науки, які б дозволяли об'єктивно дослідити розвиток особистості в умовах підготовки та освоєння професії.

В. Мерлін створює теорію інтегральної індивідуальності як системи, що об'єднує різнорівневі властивості людини за допомогою каузальних і міжрівневих зв'язків, котрі виникають у процесі діяльності людини через формування опосередкованої ланки – стилю діяльності. Ю. Котелова намагається розробити теоретичні основи психології професійної діяльності. Усі спроби науковців вивчити й визначити найбільш оптимальні моделі підготовки фахівців із урахуванням їх власних психофізіологічних, психологічних особливостей та вимог професій, сприяли тому, що у 1980-х рр. починає зароджуватись важливий у психологічній науці напрям досліджень психологічних основ підготовки особистості до професійної діяльності. Піонерами цього напрямку стали А. Косаковскі, І. Малопурін, З. Решетова, В. Чирков. Свій науковий пошук вони присвятили психологічним основам професійного навчання та формуванню особистості в педагогічному процесі.

Започаткували такий підхід до розуміння регуляції трудової діяльності Н. Бернштейн, І. Беріташвілі, П. Анохіна. Пізніше їх наукові погляди були конкретизовані в працях Б. Ломова, Д. Ошаніна, В. Зінченко, Г. Зараковського, В. Конопкіна, В. Шадрікова. Найбільш послідовно до проблеми професійної підготовки ідеї системної регуляції праці підійшов В. Шадріков, який вказував, що зміст процесу формування психологічної системи діяльності й становить сутність підготовки при освоєнні діяльності [9, с. 13].

З'являлись роботи, безпосередньо присвячені розробці психологічних аспектів професійної освіти, Н. Левітова, В. Чебишевої, К. Гуревича, Л. Зюбіна, З. Решетової, О. Галкіної, Л. Кондратьєвої, І. Титової, Є. Чугунової, А. Сухарьової, М. Щукіна, М. Субханкулова, Г. Бедного й інших авторів. Зокрема, у центрі уваги досліджень З. Решетової [8, с. 197–198] було вивчення формування системного мислення тих, хто навчається, і його значення для розширення пізнавальних і практичних можливостей у процесі оволодіння професійною діяльністю. Вона дійшла висновку, що головна увага у процесі підготовки фахівців повинна приділятися формуванню у них теоретичного мислення, а процес підготовки повинен набути форми дослідницької діяльності, такої, що "відтворює" наукові знання. У військовій галузі також відбувалося дослідження психологічних аспектів підготовки військовослужбовців. А. Барабаншиков, В. Варваров, В. Вдовюк, В. Давидов у межах психології й педагогіки вищої школи вивчали психологічні основи формування в фахівця й педагогічної майстерності.

Отже, наукові розробки третього етапу сприяли визначенню психологічної системи діяльності, започаткуванню розвитку педагогічної психології та продовженню дослідження щодо формування особистості фахівця в умовах навчальної діяльності. Вказаний період, що систематизував та вдосконалив психологічні аспекти попереднього етапу, назвали етапом психологічної системи діяльності та підготовки.

Четвертий етап – із середини 1980 рр. – до сьогодні. У цей час відбувається активне вивчення психологічних проблем у галузі освіти та впровадження здобутків психологічної науки у процес професійної підготовки та безпосередньої діяльності фахівців. Це сприяло формуванню певних напрямів дослідження психологічної гото-

вності, динамічних станів, профвідбору, психологічні основи підготовки до управлінської діяльності, психології професійної діяльності, психології вищої школи.

Актуальності набуло впровадження психологічних знань у практику професійної підготовки. Це спонукало науковців до розробки психологічних аспектів розвитку і становлення професіонала в межах психології професійної підготовки та діяльності. Вони вказували на необхідність урахування у процесі підготовки психофізіологічних та психологічних особливостей людини. Продовжувала активно розвиватися психологія вищої школи та педагогічної діяльності (В. Галузинський та М. Євтух (1995 р.), Т. Габай (2003 р.), Л. Велитченко (2003 р.), В. Семиченко (2004 р.), О. Власова (2005 р.), Л. Подоляк та В. Юрченко (2006 р.), М. Іванчук та І. Руснак (2009 р.) та ін. Проблемам концептуалізації психології педагогічної взаємодії присвячені дослідження Л. Велитченко. Теоретико-методологічні основи формування психолого-педагогічної компетентності викладача вивчав О. Гура. Розробила модель структури навчальної діяльності Т. Габай.

Л. Товажнянський, О. Романовський, В. Бондаренко, О. Пономарьов, З. Черваньова досліджували проблеми оптимізації змісту освіти через раціоналізацію організації й урахуванні при цьому важливих психологічних аспектів навчально-виховного процесу у вищій школі [6].

Психолого-педагогічні основи професійного навчання та виховання учнівської молоді, професійної підготовки спеціалістів на рівні майстерності, актуалізації та розвитку творчого, особистісного потенціалу працівників, особливостей гуманізації професійної підготовки безпосередньо вивчали: Г. Балл, М. Бастун, В. Гордієнко, Г. Красильникова, С. Красильников, Д. Крюкова, В. Кузнецов, В. Панченко, П. Перепелиця, Е. Помиткін, Н. Побірченко, В. Рибалка, М. Скиба, М. Смульсон, О. Федик [7].

З'явилась низка досліджень, у яких розв'язання завдань вищої освіти почало розглядатися в контексті психологічних змін, становлення особистості у процесі навчання та діяльності. Разом із тим, науковці стали висвітлювати й наслідки впливу діяльності в аспекті професійної деформації, кризові періоди розвитку, виникнення станів перевтоми, спричинених нервово-психічною напругою.

Актуальності набула проблема психологічного забезпечення професіоналізації фахівців. Сформувалася низка робіт українських і російських науковців, присвячена психофізіологічному, психологічному забезпеченню підготовки та діяльності працівників різних фахових напрямів (М. Ануфрієв, О. Бандурка, В. Бедь, Д. Байбаєв, В. Вареник, В. Воронов, С. Галкін, Т. Демидова, Г. Запорожцева, А. Злотніков, О. Кокун, О. Корнев, В. Кондрюкова, В. Корольчук, М. Корольчук, В. Коршевнюк, В. Кравченко, О. Кретчак, С. Лебедев, С. Ліпатов, Г. Ложкін, І. Малько, Г. Нікіфоров, Е. Найтхемер, Ю. Панфілов, В. Рибніков, В. Стасюк, Г. Суходольський, Ю. Тимошенко, Н. Чепелева, А. Шленков та ін.). Продовжують з'являтися розробки, у яких науковці пропонували долати недоліки професійно-особистісного розвитку фахівців за допомогою дієвих методів виховання та засобами тренінгу (тренінг визначають як спеціальний режим тренування – комплекс спеціальних вправ для підготовки, пристосування особистості до певних вимог, умов).

Разом із тим, особливої ваги набувають питання індивідуальності як визначального феномену процесу становлення фахівця й реалізації психологічного супроводження професійної підготовки особистості. Розробці проблем формування професійної індивідуальності у

процесі професійного становлення присвятили свій науковий пошук О. Заболотська, Ю. Красильник О. Сергеевкова та ін. Базуючись на положеннях Є. Климова, В. Мерліна, В. Небиліцина, Б. Теплова, що індивідуальний стиль виробляється й вдосконалюється у процесі активного пошуку прийомів і способів дій з метою досягнення найкращих результатів роботи відповідно до власного темпераменту, вивчали індивідуальний стиль діяльності А. Брушлинський, М. Щукін та ін. Розвиток індивідуального стилю діяльності через формування професійно важливих якостей обґрунтовували О. Батаршев, І. Олексієва, О. Майорова та ін. Активно ведуться дослідження професійно важливих якостей як основи успішності професійного становлення фахівця.

Розглянуті вище психологічні проблеми професійної діяльності та підготовки до неї взаємодоповнюються і фактично розв'язання цих проблем здійснюється в межах психологічних засад підготовки та діяльності. Зазначене спонукало науковців до усвідомлення того, що якість та всебічність вивчення будь-якого психологічного явища, процесу залежить від його психологічних основ. Тому на сучасному етапі розвитку психологічної науки з'явилися наукові розробки, у яких науковці досліджували психологічні основи різних психологічних феноменів. Із цього переліку та попереднього етапу впровадження психологічних знань у процес професійної підготовки виділилася група науковців (І. Вітенко, Л. Захарова, І. Малопурін, З. Решетова, В. Чирков), які віддавали перевагу психологічним основам підготовки, задекларувавши це навіть у назвах своїх праць.

Узагальнюючи вищезазначені наукові розробки, четвертий період назвемо етапом вивчення та розвитку психологічних основ професійної підготовки.

Висновки з цього дослідження. Отже, у результаті розгляду історичного та сучасного стану проблеми психологічних основ підготовки фахівців встановлено, що її розвиток здійснювався упродовж таких етапів: психотехнічно-розвивальний; психологічних аспектів професійної підготовки та майстерності; психологічної системи діяльності та підготовки; вивчення та розвитку психологічних основ професійної підготовки.

У межах дослідження проблем впровадження здобутків психологічної науки у процес професійної підготовки й безпосередньої діяльності фахівців особливої актуальності набули розробки щодо становлення професіонала;

психофізіологічного, психологічного забезпечення підготовки та діяльності працівників екстремальних професій; вивчення та розвитку професійно важливих якостей як основи успішності професійного становлення фахівця.

До змісту психологічних основ підготовки відносять різні психологічні феномени, а саме: психологічні закономірності, принципи, механізми й модель підготовки; психологічну підготовку; її психологічне забезпечення; формування психологічної готовності до діяльності; процес формування, розвитку фахівця тощо. Тобто, на сучасному етапі спостерігається певна різниця наукових поглядів щодо її сутності, оскільки відсутній науково обґрунтований зміст психологічних основ підготовки та цілісна теоретична основа. Отже, психологічні основи професійної підготовки фахівця – це комплекс психологічних закономірностей, особливостей його професійного становлення, що детермінується психологічними чинниками, здійснюється відповідно до вимог певної діяльності. Реалізація психологічних основ підготовки сприятиме формуванню індивідуальної професійної концепції фахівця та його психологічної готовності до успішного виконання професійних завдань в умовах сьогодення.

Перспектива подальших досліджень вбачається у вивченні проблемних аспектів психологічних засад підготовки фахівців сектору безпеки і оборони України до роботи в умовах впливу стресогенних чинників.

Список використаних джерел:

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды в 2 т. / Б.Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 1. – 232 с.
3. Анцыферова Л.И. О динамическом подходе к психологическому изучению личности / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1981. – № 2. – С. 8–18.
4. Большая психологическая энциклопедия. – М. : Эксмо, 2007. – 544 с.
5. Военная психология / [под ред. В.В. Шеляга, А.Д. Глоточкина, К.К. Платонова]. – М. : Военное издательство, 1972. – 400 с.
6. Основы педагогики вищої школи : навч. посіб. / [П. Товажнянський, О. Романовський, В. Бондаренко та ін.]. – Харків : НТУ "ХПІ", 2005. – 600 с.
7. Психология праці та професійної підготовки особистості : навч. посіб. / [за ред. П.С. Перепелиці, В.В. Рибалки]. – Хмельницький : ТУП, 2001. – 330 с.
8. Решетова З.А. Психологические основы профессионального обучения / З.А. Решетова. – М., 1985. – 207 с.
9. Чирков В.И. Психологические основы подготовки кадров / В.И. Чирков. – Ярославль, 1988. – 48 с.

Надійшла до редколегії 07.09.18

Н. Иванова, д-р психол. наук, проф.

Национальная академия Службы безопасности Украины, Киев, Украина

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ

Раскрываются ретроспективные аспекты проблемы психологических основ профессиональной подготовки личности. Приводятся основные этапы исследования этой проблематики, определяется понятие и содержание психологических основ подготовки специалистов.

Ключевые слова: психологические основы, подготовка сотрудников, профессиональное обучение, психологические характеристики, деятельность.

N. Ivanova, Doctor of Sciences in Psychology, Professor
National Academy of the Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL BASIS OF THE SPECIALISTS' PROFESSIONAL TRAINING

Retrospective aspects of the urgent issues of the psychological basis for the professional training of personality have been outlined. The basic stages of researches of this issue are listed, definition and contents of the psychological basis for the specialists' training are determined.

Key words: psychological background, specialists' training, professional training, psychological characteristics, activity.